

Csunderlik Péter

A „KICSAPÓ ÉS MEGFENEKLŐ HULLÁM”

A száműzött Rákóczi poétikája

„Szekfű Gyula a Rákóczi-könyvvel tűnt fel. Aki Szekfűt meg akarja ismerni, a legokosabb, ha ma is ezen kezdi. Későbbi műveiben egy kiforrottabb írótlát; indulatai szövegét, lelke vázát azonban itt mutatta meg legtisztábban” – írta a Szekfű-főb Németh László 1940-ben, expresszív Szekfű Gyula-bírálatában.¹

Tanulmányomban *A száműzött Rákóczit* (1913), a magyar történetírás legnagyobb skandalumát kiváltó művét elemezem, mellyel a legnagyobb hatású magyar historikus, Szekfű Gyula berobbant a köztudatba, példátlan hírre téve szert mint „nemzetietlen zugtörténész” és „szennyeslelkű, obskúros kalóziró”, aki bécsi pénzen, megrendelésre gyalazza Rákóczit.² Kvázi hadjárat indult ellene, meghurcolták, *A száműzött Rákóczit* nyilvános helyeken égették,³ már persze akik „kezükbé vették”.⁴ Munkámban azonban a legkevésbé sem a botrány eseménytörténetét adom, hanem annak okát tárom föl, hogy Szekfű könyve miért robbanhatott ekkorát, miért lehetett annyira provokatív a maga idejében és kontextusában: vagyis a mű hatásmechanizmusát vizsgálom. A szövegelemzés során a modern formalista és a kvázi posztmodern narratológiai fegyverzetet kombináltam a retorika klasszikus eszköztárával, hogy több irányból és több szinten szaggassam föl a textusokat. Különös figyelemmel kísértem Szekfű Gyula figurativitását és retorikáját, amelletts persze, hogy szövege (például a szatmári béke megítélése) milyen ideológiát sugároz.

¹ NÉMETH László: *Szekfű Gyula* = Uő.: *Sorskérdések*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1989, 515. A Rákóczi-emigráció következtében elemzendő szekfűi neveltségessé tétele, impotenciájának hangsúlyozása azért érinthette különösen érzékenyen Németh Lászlót, mert ő az egész magyar nép újkori történelmét emigráció-történetként olvasta (lásd NÉMETH László: *Kisebbségben* = Uő.: *Sorskérdések*, 403–482). A kelet-európai kis népek sorsközösségében gondolkodó Németh László Szekfűt a „gyarmatosítók” történetírójának tartotta, aki a „germán-keresztény kultúrközösség” ideáján alapuló Habsburg-párti elbeszélésekkel legitimálja a magyarországi német penetrációt. Németh László Szekfű-olvasatáról lásd ROMSICS Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Új Mandátum, Budapest, 2010, 362–368.

² Lásd Angyal Dávid sokat idézett anekdotáját 1943-ból: „Vagy 8 évvel ezelőtt egy magyar történetíró azzal a kéréssel fordult hozzám Bécsben, hogy kerestessem ki az ottani levéltárban azt az iratot, melyben a külügyi kormány tízezer koronát ígért Szekfűnek, ha Rákóczi ellen ír. Valaki látta ezt az iratot, csak ki kell kerestetni. Hivatalosan kellett értesítenem, hogy olyan irat nincs a levéltárban. Valószínű, hogy nem hitte el, amit írtam. A jól kigondolt rágalomnak igen hosszú az élete.” (ANGYAL Dávid: *Emlékezések*, Szepsi Csombor Kőr, London, 1971, 129.)

³ Vö. MAJOR Ottó: *Ki volt hát Szekfű Gyula? Beszélgetés Keresztury Dezsővel*, Valóság 1984/11., 47.

⁴ A Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos tanúsága szerint egyes helyeken és szociokulturális csoportokban *A száműzött Rákóczit* még a harmincas években is anatómia sújtotta: „ilyen könyvet nem vettek a kezükbe”. (KOSÁRY Domokos: *A magyar történetírás a két világháború között* = Uő.: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*, Magvető, Budapest, 1987, 325.)

De a „mit, hogyan?” kérdésen túl, ahogy már utaltam rá, historiográfusként leginkább a *miért* izgatott: miért azt beszéli el Szekfű Gyula, amit, és miért úgy, ahogy? Ezért recepciósztétikai szempontból leginkább alkotócentrikusként leírható megközelítést alkalmaztam a műelemzés során. Collingwoodot megidézve: az akkurátus kontextualizálással és egyfajta pszichologizáló belehelyezkedéssel a történész „gondolatát” szerettem volna megragadni,⁵ hogy ezzel értelmezem a művet, mert hiszen az interpretáció lényegében az alkotás folyamatának a megfordítása.⁶ Mindeközben nem feledkezve meg arról, hogy az alkotói tevékenység legalább annyira tudattalan, mint amennyire tudatos. Éppen emiatt munkámban konzekvensen érvényesítettem Umberto Eco empirikus szerző–mintaszerző megkülönböztetését.⁷ Ha egyetlen mondatra kéne redukálnom mostani útbaigazító bevezetőmet: azt szándékoltam, hogy *A száműzött Rákóczi* mintaolvasója legyek.⁸ És hogy így felfejtsem Szekfű Gyula „indulatai szövetét, lelki vázát”, és illusztráljam, mitől Hayden White-i értelemben vett klasszikus,⁹ „a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”.¹⁰

A száműzött Rákóczi *genexise*

1913 novemberében jelent meg *A száműzött Rákóczi*.¹¹ A későbbi botrány ismeretében meglehetősen bizarr, hogy Szekfű Rákóczi-könyvének ötlete egy Thaly Kálmán emléke előtt tisztelgő okmánypublikáció, akadémiai forrásközlés során született.¹² A török

⁵ Robin G. COLLINGWOOD: *A történelem eszméje*, ford. Orthmayr Imre, Gondolat, Budapest, 1987, 49–62, 278–289, 312–346.

⁶ Vö. Edgar Allan POE: *A műalkotás filozófiája*, ford. Babits Mihály = Uő. *Válogott művei*, Európa, Budapest, 1981, 830–843.

⁷ Umberto ECO: *A lojosi erdő*, ford. Schéry András = Uő.: *Hat séta a fikció erdejében*, Európa, Budapest, 1995, 41–69.

⁸ „Az empirikus olvasók csak akkor válnak minősített mintaolvasókká, ha felfedezték a mintaszerzőt és megértették (vagy legalább kezdik megérteni), mit akar tőlük.” *Uo.*, 41–42.

⁹ „Az ő státuszuk, mint a történelmi reprezentáció és konceptualizáció lehetséges modelljei, nem az általánosításukat alátámasztó »adatok« vagy az azok magyarázata végett életre hívott elméletek természetétől függ, hanem a történelmi mezőről alkotott látomásuk következetességétől, koherenciájától és kifejezőerejétől. Ezért nem lehet őket »meghaladni«.” (Hayden WHITE: *Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje*, ford. Szeberényi Gábor – Kisantal Tamás = *Történetelmélet*, II., szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás, Osiris, Budapest, 2006, 865.) Vö.: „Szekfű történetírói jelentőségét paradox módon, leginkább az bizonyítja, hogy a magyar történelem nagy kérdéseiben felállított hamis tételei és premisszái ellenére is nagy történetíró maradt, még tévedései is szuggesztívek.” (SZÜCS Jenő: *A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához*, *Történelmi Szemle* 1966, 254.)

¹⁰ Zolnai Bélát idézi MISKOLCZY Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek A bűnbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán*, Korall 21–22. (2005. november), 126.

¹¹ SZEKFŰ Gyula: *A száműzött Rákóczi*, Budapest, 1913. A könyv decemberben került könyváruis forgalomba. [Ha a könyvből a főszövegben idézek, az oldalszámot is ott hivatkozom a továbbiakban.]

¹² Könyve keletkezésének történetét részben maga Szekfű meséli el: SZEKFŰ Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?*, Dick Manó, Budapest, 1916, 34–40. Emellett elsősorban különösen az alábbi munkákra támaszkodom: R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*, Akadémiai, Budapest, 1961, különösen 309–327; DÉNES Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Akadémiai, Budapest, 1976,

kultúrdiplomáciai ügyekért felelős, korábban a Rákóczi-hamvak hazaszállítását is intéző Thallóczy Lajos vezette kisebb kollektíva tagjaként¹³ 1912 márciusától részben Szekfű készítette elő kiadásra a törökországi levéltárak Rákóczi-anyagát a fiatalon elhunyt turkológus, Karácsony Imre hagyatékával és a még korábban Thaly kérésére lemásoltatott, Rákóczit érintő egykori francia követjelentésekkel együtt. A „két francia gyűjtemény”¹⁴ azonban nem illeszkedett harmonikusan a tervezett kiadványba, mivel „még a függelékben is zavarnák a kegyeletes kötet egységét”,¹⁵ így az végül a francia anyag nélkül jelent meg, Szekfű bevezetőjével.¹⁶

A francia akták feldolgozásakor fogant meg a húszas évei legvégén járó, ifjú és ambiciózus Szekfűben, hogy az addig csak töredékében felhasznált, kiaknázatlan forrásanyag alapján megírja, vagy inkább újraírja a Rákóczi-emigráció történetét. Thallóczy Lajostól engedélyt kapott, és innentől már saját belátása szerint dolgozott, amit Szekfű utóbb nem győzött hangsúlyozni, mikor azzal vádolták, hogy a „magyarellenes” botránykönyvet Ferenc József tanácsadója, Thallóczy rendelte volna meg. „Ennyi, és nem több, része van Thallóczy Lajosnak a munkában. Kéziratomat soha nem látta; tanácsot tőle, de mástól sem kértem sem munka közben, sem azelőtt, sem azután.”¹⁷ Igaz, itt Szekfű nem mond igazat, mivel valójában az írás során bizalmasaival rendre konzultált, és viszonylag sok javaslatot kapott, melyek egy részét meg is fogadta. Elég csak arra utalni, hogy az elkészült fejezeteket sorra megküldte egykori Eötvös Collegium-i barátjának, az irodalomtörténész Horváth Jánosnak, hogy stilisztikailag nézze át és korrigálja a szöveget. Ha Horváth nem is végzett akkora háttérmunkát, mint Arany János, amikor feljavította Madách *Tragédiáját*,¹⁸ de mindenképp figyelemreméltó a hozzájárulás. Például *A száműzött Rákóczi* sokszor emlegetett és címünkben is idézett szuggesztív záróképe a „kicsapó és megfeneklő hullám” Rákóczit jelölő metaforájával valójában egy az egyben Horváth János munkája, aki a korrektúrázás során cserélte le ezzel Szekfű korábbi vértelen befejezését. Tehát amikor Szekfű könyvének poétikai jegyeit vizsgáljuk, nem szabad elfeledkeznünk Horváth János szekundánsi tevékenységéről.

---

különösen 49–138; GLATZ Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*, Akadémiai, Budapest, 1980, 170–208. Dénes Iván Zoltánt követve a szekfűi realitás-értelmezést én is elemzésem kulcsfogalmává tettem, amellyel szemben az illúziót jelölő „álom” stratégiai metaforát teteltem és detektáltam.

¹³ Szekfű 1907-ben került Bécsbe, a közösügyes magyar történészek-levéltárosok „bécsi körével” igen jó viszonyt ápoló Tagányi Károly ajánlására. Ott Szekfű előbb a közös Pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó, Thallóczy Lajos igazgatta Hofkammerarchívba került, majd 1910-ben továbblépett az udvari levéltárhoz, a Haus-, Hof- und Staatsarchivhoz, amelynek akkoriban Károlyi Árpád volt az igazgatója.

¹⁴ A D'Andrezel és Vigoroux-akták, melyek aztán Szekfű hosszasan idéz *A száműzött Rákóczi* végjegyzeteiben.

¹⁵ SZEKFŰ: *Mit vétettem?*, 36.

¹⁶ *Török-magyar oklevéltár (1533–1789)*, gyűjt., ford. Karácsony Imre, szerk. Thallóczy Lajos – Kracsári János – Szekfű Gyula, Stephaneum, Budapest, 1914.

¹⁷ SZEKFŰ: *Mit vétettem?*, 37.

¹⁸ Vö. KERÉNYI Ferenc: *Nem mind Arany, ami... = Száz rejtély a magyar irodalomból*, főszerk. Halmos Ferenc, Gesta, Budapest, 1997, 106–107.

Magát az alkotói processzust elég jól dokumentálja Szekfű levelezése.¹⁹ A címváltozások és indoklások árulkodók. Szekfű először a *Rákóczi Törökországban* munkacímmel kezdett hozzá, de mikor 1913 elején szembesült, hogy a franciaországi időszakot nem lehet egy bevezető fejezetben lerendezni, mert „hatása sokkal mélyrejáróbb”, meg is írta a könyv akadémiai kiadását kisebb huzavona után intéző Riedl Frigyesnek: „*A száműzött R[ákóczi]*. nem olyan szép cím ugyan, mint a *bujdosó*, de tárgyi szempontból talán megfelelőbb. [...] megkíséreltem a témát a Thaly-féle hagyományoktól mentesen dolgozni fel, s így ez a jogi fogalmat kifejező száműzött szó inkább fedi a munka tartalmát, mint a költői bujdosó.”²⁰ Utóbbi szerzői kitétel, melyben Szekfű elhatárolódik a líraiságtól, valósággal felhívás keringőre, hogy tropológiai elemzéssel bizonyítsuk az ellenkezőjét.

De előbb a mű recepciójának megértéséhez ki kell térni az előbbi Szekfű-sorokban említett két momentumra. Az egyik Thaly Kálmán történetírása és a dualizmuskori Rákóczi-kultusz ereje, a másik pedig az a pozíció, ahonnan Szekfű ennek frontálisan nekimegy. Mert Szekfű eufemizál, amikor azt írja, hogy „a Thaly-féle hagyományoktól mentesen”. Ha itt teljesen kibontjuk az igazság minden részletét, akkor az „ellenében” a megfelelő: tudatosan kiélezve, feszültté téve a retorikai szituációt, az előadó és a befogadó közötti viszonyt. Hiszen a döntő többségében másképp szocializált akkori befogadók *nem erre* számítottak.

A függetlenségi Rákóczi-kultusz kialakulása – a „kurucos-romantikus” kánon

A dualizmus kori magyarországi lelkivilágának máig egyik legtöbbször idézett eszméletörténeti értékelését Bibó István adta az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* elbeszélésében.²¹ Bibó a kiegyezés rendszerét, részben Szekfűvel vitázva, „hazug konstrukciónak” tartotta. Mivel nem feladatunk a falszifikáció, nem kell eldöntenünk, hogy téves-e az egyébként a népi-függetlenségi hagyományból kinövő Bibó normatív értékítélete, de mindenképpen tanulságos, ahogy jellemzi az akkori „skizofrén” állapotokat. Az 1867-es berendezkedést támadó „közjogi ellenzék”, amely idővel a Függetlenségi Pártba tömörült, alapvetően kossuthiánus volt és 1849-es ideológiai alapon állt, de ez utóbbit az adott viszonyok között *az uralkodó előtt* sosem hirdethette, a népi Kossuth-kultuszt csak fenntartásokkal vállalhatta fel.²² Mivel a szimbolikus politizálás ezen iránya részben korlátozott volt, adta magát, hogy az ellenzéki teoretikusok az 1848/49-es szabadságharchoz „rendszerintanilag” legközelebb álló magyar történelmi eseményhez, a

¹⁹ Amiből Dénes Iván Zoltán idéz bőségesen: DÉNES: *I. m.*, 49–59.

²⁰ *Uo.*, 53.

²¹ BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* [1948] = UÓ.: *Válogatott tanulmányok*, II. 1945–1949, Magvető, Budapest, 1990, 569–619.

²² Ferenc József haláláig nem volt hajlandó kimondani Kossuth nevét. Egy kormánypozícióba vágyó pártnak ezzel számolnia kellett. „Ideológia, mítosz, kultusz” vonatkozásában pedig sokat merítettem Romsics Gergely egyik elméleti írásából: ROMSICS Gergely: *Mítosz, kultusz, társadalom*, *Mozgó Világ* 2004/7., 73–81.

Rákóczi-szabadságharchoz nyúljanak: a kuruc kort felidéző rítusokkal újra jelenvalóvá téve és idealizálva azt, így hozva újra és újra létre a Victor Turner-i értelemben vett *communitas*ukat.²³ A függetlenségi érzelmű történetíróknak a kuruc korról való foglalatosság identitáserősítő funkciója miatt lett elsődleges, stratégiai kérdés. Vagyis a közjogi vitáktól feszült dualista korszakban Magyarország múltjából a Rákóczi-kor lett az, amely Walter Benjamin fogalmazásával élve leginkább a „Most”-tal telítődött.²⁴

A dualista berendezkedés ellenzéke kisajátította magának a Rákóczi-szabadságharc glorifikált emlékezetét, eszközzé téve korának politikai küzdelmeiben.²⁵ A függetlenségek Rákóczi-diskurzusa lett a domináns: megnyerték a „szellemi harcot” Rákóczi birtoklásáért. A Rákóczi-kultuszba olvasztották bele Kossuthnak akkor még sok szempontból gyakorolhatatlan kultuszát. Az így megalkotott, teljesen ahistorikus²⁶ Rákóczi-figurában pedig saját maguk kossuthiánus előképét látták és ünnepelték. Ezzel persze tisztában voltak ideológiai ellenfeleik is. Szekfű Gyula is eredetileg Kossuth-bírálatok, kiszólások egész sorát írta bele *A száműzött Rákóczi*-ba, ezeket azonban a kéziratát olvasó Károlyi Árpád és Riedl Frigyes tanácsára törölte.

A Rákóczi-kultuszt részben gyártó és működtető „szellemi vállalkozók” között Thaly Kálmán (1839–1909) volt az első számú apostol, már elképesztően fiatalon magas tudományos pozíciókba jutott, s így valósággal kisajátította a Rákóczi-kor kutatását, másokat nem nagyon tűrt meg ezen a területen. Magát „Rákóczi íródeákjaként” jellemezte, identitását erre építette. Ezért – miközben a Magyar Történelmi Társulat egyik alapítója, a Századok első szerkesztője, valamint az Akadémia Társadalmi, Bölcséleti és Történeti Osztályának elnöke volt²⁷ – abban a korban, amikor elkezdődött a történész szakma hazai professzionalizálódási folyamata, tudatosan forrásokat hamisított. Például

²³ Vö. VICTOR TURNER: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan előadások*, Osiris, Budapest, 2002, 107–144.

²⁴ Benjamin erre a következő példát hozza 1940-es írásában: „Robespierre számára az antik Róma Mosttal telített múlt volt, amelyet kiszakított a történelem kontinuumából. A francia forradalom a föltámadt Rómának gondolta magát. Úgy idézte a régi Rómát, mint ahogy a divat idéz valamilyen múltbeli viseletet.” (WALTER BENJAMIN: *A történelem fogalmáról = Történetelmélet*, II., szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás, Osiris, Budapest, 2006, 669.)

²⁵ Az emlékezet-emlékezés ezen *célracionális* formája az, amit Paul Ricoeur az ún. „eszközszerű emlékezet” terminus technicusszal jelöl, lásd ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*, L'Harmattan, Budapest, 2004, 165; Paul Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem = Történetelmélet*, I., 108–122.

²⁶ Tudniillik a kultuszképződés folyamatának végpontja „a múlt felszámolódása, amely paradox módon éppen a múlt kultuszában történik meg. A múltból ugyanis csak az marad meg a csoport tudatában, amelynek a releváns mitológiában helye van, és ezek a részek sem múltként őrződnek meg, hanem a jelenről és a jelennek szóló üzenetként.” (ROMSICS: *Mítosz, kultusz, társadalom*, 77.) Erre adekvát példa Szekfűnél a *Három nemzedék* első könyvében megrajzolt Széchenyi-kép. Ezt elemzi GERŐ András: *A Három nemzedék Széchenyi-képe = UÓ.: Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék, Új Mandátum*, Budapest, 1996, 69–97.

²⁷ Róla R. VÁRKONYI: *Thaly Kálmán és történetírása, különösen a Politika és történelem (1878–1909) címet viselő fejezetfűzér: 191–305. Érdemes megemlíteni, hogy Thaly saját korát elmarasztalva, azt előszeretettel hívta „a szatmári béke utáni állapotoknak”. Lásd még SZIJÁRTÓ M. István: *The Rákóczi Revolt as a Successful Rebellion = Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*, szerk.: Péter László – Martin Rady, London, 2008, 67–76, különösen 69 skk.*

azzal, hogy bár kiválóan tudott latinul, a szövegeket célirányosan fordította. De ennél jóval nagyobb port kavartak általa írt és szintén „forrásként” feltüntetett, misztifikált kuruc balladáit.²⁸ Mindez akkor érthető, ha tudjuk, hogy Thaly a Függetlenségi Párt másodelnöke volt. Forráshamisításai, átideologizált és -politizált történeti munkái, szenvedélyes „operett-történetírása” pártja politikáját szolgálták.²⁹ De hiába tették mindezt, az ellenzék hiába volt jóval népszerűbb a magyar lakosság körében, mint a mindenkori kormánypárt,³⁰ a függetlenségek közel négy évtizeden át nem kerültek hatalomra: az 1905-ös választásokon története során először kapott többséget a közjogi ellenzék. Ám helyettük Ferenc József inkább az ún. darabontkormányt nevezte ki, amely mindaddig hatalmon maradt, amíg egy színpalak mögötti titkos paktumban az ellenzék vezetői a kormányra kerülés érdekében le nem mondták a választási sikert hozó programjuk megvalósításáról, és el nem fogadták a följük rendelt Wekerle Sándort miniszterelnöknek.³¹ Az uralkodó által így kasztrált, 1906–1910 között koalícióban kormányzó „ex-függetlenségek” aztán a szimbolikus politika, a Rákóczi-kultusz felpörgetésével próbálták leplezni a korábbi választási ígéreteik és a beállt helyzet közti diszrepanciát. Ez volt az igazán tudathasadásos állapottal járó „hazug konstrukció”.³²

Csak néhány emblemikus eseményt idézzünk föl. 1906-ban Rákóczi érdemeit törvénybe iktatták³³ és országos ünneppsorozat keretében a hamvait hazahozták, hogy Kassán méltó nyugalomba helyezték. Ennek kapcsán a Kerepesi út egyik részét, ahol az ünnepi temetési menet vonult, Rákócziról, másik részét Thökölyről nevezték el, de szá-

²⁸ Ezeket Thaly halála után Riedl Frigyes, *A száműzött Rákóczi* megjelenését idéző, már említett akadémikus leplezte le 1913 őszén. Az ezt követő botrányt jelöljük ún. „kuruc dalpör” címkével. Azzal, hogy az irodalomtörténész-filológus Riedl a legszebbnek tartott kuruc balladáról mutatta ki, hogy csak koholmányok (vagy az akkori polgári radikális publicisták jellemző hasonlatával: a „nemzeti kincsről” kiderült, hogy csak „bóvli”), Riedl az „identitás-rabló” hálátlan szerepébe került, és 1913 októberétől többfrontos hadjárat indult ellene, hogy a kuruc balladákat „visszaszerezzék.” Tán a „kuruc dalpör” volt a mai napig legnagyobb hazai misztifikációs botrány. Egyébiránt a dalszerző Thaly költészeti jelentőségére és újraértékelésére újabban Szegedy-Maszák Mihály hívta fel a figyelmet.

²⁹ A „pártos történetíráshoz” kapcsolódva részben ezért is jelölte meg a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választott Andics Erzsébet 1949-es programadó, székfoglaló előadásában Thaly Kálmán történetírását a pártos marxista történelemszámára követendő irányként, lásd ANDICS Erzsébet: *Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén*, *Századok* 1948/1–4., 1–18.

³⁰ A kiegyezés rendszerét fenntartó kormánypártok többségét mindig a nemzetiségi területek szavazói biztosították a választásokon. Lásd GERŐ András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*, Gondolat, Budapest, 1988.

³¹ *Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, Osiris, Budapest, 2005, 506–507 és 517 skk.

³² Metodikailag hasonló lett évtizedek múltán, csak hatványozottabb, amikor a kora Rákosi-rendszer 1948-ban az akkori Magyarország lehetőségeihez képest horribilis összegeket és erőfeszítéseket mozgósított az 1848-as szabadságharc centenáriumának megünneplésére. Ezen függetlenségi propaganda akkori legfőbb oka éppen a szoros függés a Szovjetuniótól és rendszerétől, a szatellit-állami lét, a Székfű által 1947-ben „új hódoltsággal” jelölt állapot volt: ez tette szükségessé Rákosiéknak a független nemzeti forma hangsúlyozását a tényleges állapotok ellensúlyozására. Lásd *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*, szerk. Gerő András, Új Mandátum, Budapest, 1998.

³³ Az 1906/XX. tc. „II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozataláról”. Ez egyúttal eltörölte a csak „labanc-törvénynek” csúfolt 1715/IL. tc. megfelelő rendelkezéseit, melyek Rákóczi száműzését rögzítették.

mos egyéb, kisebb utcaelnevezés³⁴ is mutatja a galvanizált Rákóczi-kultuszt. A köztér korabeli kurucos el- és átnevezéseire azért kell különösen nagy figyelmet fordítani, mert az emlékezés térbeli helyei kötődnek a legerősebben a hatalmi viszonyokhoz. Hiszen a tér ilyen kisajátítására a mindenkori domináns rend és kultusz képviselőinek van lehetősége.³⁵ Az egykori leírások megemlékeznek a hamvak hazaszállításakor sírva fakadó, beteg Thaly Kálmánról, aki nem sokkal későbbi végrendeletében jelentős összeget hagyományozott a Magyar Történelmi Társulatnak a magyar nemzeti függetlenségi törekvések és küzdelmek történetének összefoglaló megírására.³⁶ Az első igazi Rákóczi-biográfia is akkor jelent meg: Márki Sándor munkája három kötetben, 1907 és 1910 között.³⁷ Ezt tekinthetjük a Thaly-féle történetírás szintézisének. Márki Thaly Kálmánnak ajánlja művét, beállításában és alapkoncepciójában pedig a kurucos propaganda vonalán mozog.³⁸ Ahogy Szekfű a Rákóczi-könyvében megfogalmazta a kritikát: Márki úgy látta Rákóczit, ahogy Rákóczi láttatta és „áltatta önmagát”.³⁹

A képromboló Szekfű perspektívája

A kanonizálódó kulturális emlékezetbe belegyalogoló Szekfű a könyv 1913-as írásakor (melyet rendkívül intenzív munkában, gyakorlatilag fél év alatt vetett papírra, éjszákakon át dolgozva, nemegyszer magát alkohollal doppingolva) már több mint fél évti-

³⁴ Vö. *Budapest teljes utcanélexikona*, szerk. Ráday Mihály, Sprinter, Budapest, [2004], több helyen. Ugyanakkor a korszakban Károlyi Sándorról nem neveztek el semmit. Ellenben korábban Pálffy János szobra egyike volt azon tíznek, amelyet Ferenc József 1897 szeptemberében „a magyar népnek ajándékozott”. Ez a tíz, Budapest frekventált helyein felállított és az uralkodói értékekkel kompatibilis reprezentatív szobor a következő: Anonymus, Bethlen Gábor, Bocskai István, Szent Gellért, Hunyadi János, Pálffy János, Pázmány Péter, Tinódi Lantos Sebestyén, Werbőczy István, Zrínyi Miklós. Lásd RAJNA György: *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*, Városszépítő Egyesület, Budapest, 1989.

³⁵ Lásd PÖTÖ János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*, Osiris, Budapest, 2003, 17–29.

³⁶ R. VÁRKONYI: *Thaly Kálmán és történetírása*, 304.

³⁷ MÁRKI Sándor: *II. Rákóczi Ferenc (1676–1735)*, I–III., Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1907–1910.

³⁸ R. VÁRKONYI Ágnes: *Befejezetlen történelem. Áttekintés a szabadságharc történetírásáról, 1707–2003 = A Rákóczi szabadságharc*, szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel, Budapest, Osiris, 2004, 752–754.

³⁹ „Hogy Márki nagy szorgalommal összegyűjtött adataiból nem mindig helyes következtetésre jut”, annak fő oka, „mely távlati csalódást okoz”, „az úgynevezett Rákóczi-cultus”. „Rákóczi mint emigrans, az emigransok lealázó sorsát szenvedte, Márki azonban iránta való tiszteletből, nem hajlandó felismerni a szegényteljes helyzeteket, s hogy úgy mondjuk, ugyanazon szemüvegen át nézi a dolgokat, melylyel Rákóczi áltatta önmagát. Az a tisztelet, melylyel Márkinak óriási szorgalommal végzett munkája iránt viseltetünk, tartóztat e kérdés részleteibe való hatolástól. Egyedül arra legyen szabad a figyelmet felhívunk, hogy Márki könyve egyik fejezetének, »A magyar-török-spanyol szövetség« címet adja! Akkor, mikor 1. Magyarország törvényes királyával egyetértésben osztatlanul harczolt a török ellen, 2. mikor a török óvakodott – nem Magyarországgal, amelylyel harczban állt, hanem – Rákóczival is szerződést kötni és 3. mikor Spanyolországának esze ágában sem volt Rákóczival [...] szövetséget kötni, sőt még azt is tagadta, hogy valaha Rákóczival szóba is állott volna. Márki itt a Rákóczi-cultustól inspirált költői felfogással adja elő az eseményeket.” (SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 350–351.) Csak ez a rövid Szekfű-jegyzet önálló retorikai vizsgálatot érdemelne. Azért nem emelem ki belőle a figyelemreméltó retorikai fogásokat, mert akkor szinte az egész idézett szöveget kurziválni kellene.

zedek a közösüges intézmények alkalmazásában álló magyar történészek, levéltárosok, tisztviselők ún. „bécsi köréhez”⁴⁰ tartozott, annak centrumában élte mindennapjait. Ezek a megbecsült bécsi magyar történészek mint az adott erőviszonyok közt lehetséges legjobb magyar nemzeti megoldást igenelték a Monarchia dualista rendszerét, berendezkedését, amelyben a Szent István-i Magyarország fennmaradásának garanciáját látták. Állásukat is az 1867-es konstrukcióval kialakult közösüges intézményeknek köszönhették, és ez alapjaiban határozta meg történelmi működésüket, birodalmi szemléletüket. A bécsi perspektíva annyiban is különbözött a magyarországitól, hogy ők a német történészközlethez majdhogynem ugyanolyan közel álltak, mint a magyarhoz. Ez jóval szélesebb európai horizontot biztosított számukra. A magyarországi kurucos történészekkel szemben, akik a Rákóczi-szabadságharcot legtöbbször az európai viszonyokból kiszakítva, autonóm eseményként percipiálták – amiből egyenesen következett, hogy a bukást csak belső okokból, például árulásból vezethették le –, Szekfű a Habsburg-intézmények külügyi levéltári anyagát kezelve elsőrangú jártasságra tett szert a kora újkori és újkori diplomáciatörténetben, amit *A száműzött Rákóczi* is bizonyít.

Éppen ezek miatt Magyarországon komoly fenntartásokkal viseltettek Szekfűék „labanc” körével szemben. Mi több, hazafiatlansággal, árulással vádolták őket. A magyar függetlenségi előszeretettel rágalmazták azzal a bécsi levéltárosokat, hogy ők rejtik el azokat az osztrák dokumentumokat, amelyek a magyar nemzeti mozgalmak vezetői, Bocskai, Zrínyi, Széchenyi meggyilkolását bizonyítják. Ezek az állandó, ha nem is nevesített magyarországi támadások bizonyosan hozzájárultak ahhoz, hogy Szekfű kiélezte Rákóczi-könyve mondanivalóját, még inkább fölényeskedő, ironizáló stílusban elbeszélve az amúgy is provokatív szüzsét.

A képrombolási vágyat erősíthette a fiatal, „friss szellemű” tudós ambíciója. Szekfűnek teljesen igaza volt, hogy a Rákóczi-kultusz a minél jobb történelmi megismerést akadályozza, mert az efféle kultusz olyan, mint a múmia, amelyet a görnyedő, agyonnyomott egyiptomi cipel a hátán a *Peer Gynt*-ben, hogy Ibsen idézzem.⁴¹ Emellett, hogy Szekfű szándékait kutatva én is a diltheyi pszichologizálás eszközehez folyamodom, ahogy ő is teszi művében Rákóczi megértéséhez, felidézem a „híres, öregedő vadnyugati cowboy” toposzát, melyet most nem tudok szakszerűbben megfogalmazni, de mindenkinek ismerős lehet.⁴² Sokan

⁴⁰ Lásd GLATZ Ferenc: *Alkotmányos önállóság és történetírás (A „bécsi” magyar történetírók köre)* = UÓ.: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*, Kossuth, Budapest, 1988, 82–103.

⁴¹ Hiszen Ibsen is a múlt megbénító, a jelenbeli cselekvést akadályozó kultiválását jelölte „Ápisz király múmiájának” metaforájával. Gyakorlatilag erről írta Hayden White első nevezetes tanulmányát (1966), a sokszor idézett *A történelem terhét* (Hayden WHITE: *A történelem terhe = Történetelmélet*, II., 831–851). A 20. századi egzisztencialista gondolkodók mellett Hayden White-ot elsősorban Nietzsche inspirálta: Friedrich NIETZSCHE: *A történelem hasznáról és káráról [Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, 1874]*, Akadémiai, Budapest, 1995.

⁴² Ahogy az orosz formalisták és később a strukturalisták kutatták és rendszerezték a mesék és mítoszok (és még tegyük hozzá: történelmi elbeszélések) visszatérő egységeit, magyarító toposzait, közös narratív vázait, melyek szinte belénk vésődnek, és így azonnal felismerjük ezeket: Vlagyimir Jakovlevics PROPP: *A mese morfológiája*, Osiris, Budapest, 2005; Claude LÉVI-STRAUSS: *Strukturális antropológia*, I–II., Osiris, Budapest, 2001.

szeretnék ezt a cowboyt lelőve látni, mert azt gondolják, hogy akkor rájuk száll az ő dicsősége és minden nevezetes tette.⁴³ Szekfű így akarhatta „leteríteni” Thaly Kálmán szellemét.⁴⁴ Az ambiciózus fiatalnak bizsergető lehetett, hogy a legünnepeltebb magyar történetíró munkásságát érvényteleníti azzal, hogy felülírja a Rákóczi-képét. Tudta, hogy ezzel egy csapásra az érdeklődés homlokterébe kerülhet, és melyik feltörekvő történést ne csábítaná ez?⁴⁵ A figyelmet meg is kapta, de nem úgy, ahogy kívánhatta, hanem annak inverzét.

Remélem, az eddigi kitérőkből, előzményekből, „felsorolásból megértheti s talán megbocsátja a szíves olvasó, miért terjeszkedtem ki ily meglehetősen távol eső dolgok elbeszélésre”, hogy Szekfű magamentésével éljek (7).

A történelem poétikája – A száműzött Rákóczi elemzése

Idézzük föl és elemezzük, hogy *A száműzött Rákóczi*ban Szekfű miképp beszéli el az általa rendi felkelésként⁴⁶ leírt szabadságharc bukását és a szatmári békét. A közel négyszáz ol-

⁴³ Hozzáteszem: a toposzban a pisztolypárbajra kihívó zöldfűlűeket többnyire lelövik.

⁴⁴ *A száműzött Rákóczi* 113. jegyzete valóságos vádirat a „hyper-kurucz” Thaly Kálmán ellen, több mint hat oldalon át: „Kötelességemnek tartom e helyen kiemelni, hogy Thaly Kálmán adatait csak a legnagyobb óvatossággal szabad felhasználni. Állításom indoklására csak egyetlenegy, de symptomatikus példát hozok fel. [...] A mennyire irodalmi munkáiból látható, fiatal kora óta nem tűrt korlátot szenvedélye útjában [...] Politikai ideálja Rákóczi Magyarországa volt, s azért küzdött, tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségére. A költészetten át jutott a történetíráshoz, s politikai törekvéseivel kapcsolatban methodikai kéte-lyektől mentesen – mert sohasem ment át módszeres iskolázáson – kereste a multban politikai és költői ideáljainak visszavetített képét. [...] ami] szinte erényszámba ment a közönség szemében, s Thaly büszkén hirdette magáról, hogy ő a vezérlőfejedelem udvari történetírója. [...] Nyugati történeti képzettséggel és szélesebb irodalmi műveltséggel bíró historikus, kivált ha ízlés dolgában is kényesebb érzékenységgel volt, nem vehette fel a versenyt Thaly vaskos polemikus modorával és inkább néma bosszankodással hallgatta Thalyt, mint Rákóczi történetírójának az avatatlanok ajkáról zengő dicséretét. [...] Sikerült keresztülvinnie a Rákóczi-kor történetének monopolizálását, s jaj volt annak, ki az ő szelbal-kurucz felfogásától mentesen mert volna belefogni a múlt tanulmányozásába. S e dictatura alatt nemcsak a Rákóczi-kor feldolgozása, hanem az egész magyar historiographia kárt szenvedett. [...] korlátlanul belevehette magát kurucz álmaiba, melyekből senki sem ébresztette fel [...] soha észre nem vette, hogy a kezében hatalmas fenyegető lándzsának hegye is, nyele is csak gyöngye. [...] A következőkben Thaly nézeteire való hivatkozásoktól lehetőleg tartózkodni fogunk.” (SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 369–375.) Mint majd látjuk, a „álom” és az abból föl nem ébredés a vezérmotívuma Szekfű Rákóczi-képének is.

⁴⁵ Az ehhez hasonló retorikai költői kérdések (interrogációk), vagyis a kérdés formájában kifejezett premisszák különösen jellemzők Szekfű szuggeráló előadásmódjára. Ugyanis „a szónoki kérdés tökéletesíti a befolyást”. Tundiillik „a retorikai kérdés választalansága olyan pragmatikai tulajdonsággal bír, olyan performatívum jelleget nyer, ami a hallgató irányított válasz-realizációjában összpontosul” (kiemelés tőlem). A költői kérdés a befogadó manipulálásának leghatásosabb eszköze. (ADAMIK Tamás – A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra: *Retorika*, Osiris, Budapest, 2005, 358.) Hogy egy nem minden ironizáló felhangtól mentes, pszichologizáló költői kérdést vegyek elő *A száműzött Rákóczi*ből, a fejedelem időszakos remeteségbe vonulásáról: „Egy-egy kolostor békés mosolygását látván, kit nem lepett még meg, ha csak futólag is, a remeteség vágya?” (SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 29.) Ezzel ezt a bizonyító erejű „vágyat” normálisnak állítva be Szekfű eléri, hogy szinte kényelmetlenül érezze magát az a megszólított olvasó, aki még nem érzett ilyet.

⁴⁶ Rákóczi „felfogása a legtisztább rendiség álláspontját fejezi ki, azét a rendiségét, mely vérbe fojtja a parasztkor lázadását, de maga az aranybullára támaszkodva jogosan kel fel a koronás király ellen is. Szerinte

dalas⁴⁷ munka témaválasztásából, fókuszából adódik, hogy arányaiban csak keveset ír erről, elszórva a retrospektív részekben. De jelentőségüket növeli, hogy ezekben vonalazódik ki az a szekfüi mérce és értékskála, amelyen Rákóczi későbbi emigráns ténykedése annyira leértékelődik, hogy már-már vicc tárgyá lesz az a fejedelem, akiben ad-digra „nem egy személy, hanem egész fajunknak eszményített fogalma testesült meg”.⁴⁸

A francia külügy burkoltan „egy évtizeden át táplálta a magyar felkelők reményét francia segítségben” (7), de az európai erőviszonyok, a spanyol örökösödési háború ismert fejleményei miatt ez nem következett be. És azért sem, mert XIV. Lajos mindig idegenkedett „magával egyenrangú félként”, „szuverénként” elismerni egy olyan, törvényes királya ellen fellázadó rebellist, mint Rákóczi. Hiszen „*tévedés volna azt hinnünk, hogy XIV. Lajos bárminemű rokonszenvvel viseltetett a magyar felkelők és Rákóczi ügye iránt. Egész politikai neveltetése és multja ellent mond ennek. [...] A Rákóczival éveken át folytatott diplomatizáló játék sem bizonyít egyebet: minél inkább kihasználni a véret hullató kuruczságot a császár ellen s minél kevésbé compromittálni Franciaországot. A Rákóczitól annyira sürgetett szövetséget sohasem kötötte meg XIV. Lajos és politikusi hidegséggel nézte, mint semmisíti meg Rákóczi minden *realis* menekvés lehetőségét a francia szövetség *álmáért*. A francia segítség őt koldusbotra juttatta, mint nagybátyját, Zrínyi Pétert a vérpadra” (9–10; kiemelések tőlem). Már csak az eddig idézett néhány sorban megfigyelhetjük *A száműzött Rákóczi* több karakteres stílusjegyét. A kategorikus, olvasót irányító és az értelmezői horizontot beszűkítő „*tévedés volna azt hinnünk*” jól reprezentálja Szekfü alternatívákat kizáró, abszolutisztikusnak nevezhető beszédmódját,⁴⁹ melynek igazán hatalmaskodó, kifejlett formája majd a *Három nemzedék*ben bontakozik ki. A „játék” metafora asszociációs hálója automatikusan magával hozza a Rákóczi tehetetlenségére–kiszolgáltatottságára utalást: a magyarországi alulnézetből „vezérlő*

és az akkori rendi alkotmány szerint, lázadásra nem is képes más, mint a jobbágyok, az urak alattvalói, kik mozgalmukkal csak zavart támasztanak az állam testében. Ha azonban a vármegyék nemessége nyúl fegyverhez, ez már a nemzeti hadjárat nevét érdemli meg, mert a közös szabadságnak törvényes védelmére történik. Ez jogos és szükséges, míg az előbbi, a parasztok mozgalma közönséges büntetés, lázadás és felségsértés bűne. [...] Rákóczi nem is volt elragadtatva első híveitől. [...] A parasztok vezére aristokrata volt, a ki alig várta, hogy a nemesek és urak, a politikai nemzet, az erő és hatalom birtokosai, jöjjenek támogatására. S mikor aztán a Tiszántúl és az északi megyék nemessége is hozzáállott, a fölkelés ezzel sem nyert demokratább színezetet” – írja *ironikusan* SZEKFÜ (*A száműzött Rákóczi*, 62–63), aki egyébként Bécsben előszeretettel olvasott centralista szerzőket (például Kemény Zsigmondot, Eötvös Józsefet), és a reformkor centralista–municipalista vitájában az előbbieknél adott igazat. Szekfünek eme értékrendje csapódik le ezekben a „rendi felkelés szellemiségét” megidéző gúnyos soraiban.

⁴⁷ Ebből bő hatvan oldalt tesznek ki a művégi jegyzetek.

⁴⁸ Radnai Oszkár *Rákóczi fejedelem* című munkáját idézi GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok*, Osiris, Budapest, 2007, 291.

⁴⁹ Vö. „Ha jelzöt keresnénk az ilyesfajta szövegre, az *abszolutisztikus* talán megfelelne: hisz olyan szövegről van szó, amely az értelmezés teljes területét ellentmondást nem tűrve hatalma alatt kívánja tartani és irányítani.” (BARÁTH Katalin: „*Nemegyszer szuggesztív erejű*”. *Retorikai szempontok a Szekfü-szövegek újraolvasásához = Szekfü Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, szerk. Paksa Rudolf, Argumentum – Eötvös József Collegium, Budapest, 2007, 182. Baráth Katalin a *Három nemzedék* ötödik könyvét elemezte.) „Részben meggyőzőek Baráth fejtegetései Szekfü-szövegeinek többnyire parancsoló, kategorikusan állító, a Bibliára utaló, jeremiádszerű, klasszicizáló jellegéről.” (ERŐS Vilmos: *Szekfü – Árnyak és viták*, Kommentár 2008/2., 126.)

fejedelem” valójában csak egy gyalog (sőt a sakk-szinonimaszótárban: *paraszt*⁵⁰) az európai nagyhatalmak sakkjáráján.⁵¹ A „realitás” (valóság) és „álom” antagonistikus ellentéte pedig Szekfű talán legjellegzetesebb szembeállítás, és egész életművét áthatja. Akik Szekfűnél az „álmokat” követik, előbb-utóbb nekiütköznek és összetörnek a „valóság” falain, ahogy végül a száműzött Rákóczi is csak álmainak törött tükre lesz.

A francia támogatás tehát mindvégig csak jelképes volt: egy fantom.⁵² De olvassuk tovább a most egymás mellé tett, ide összeszerkesztett Szekfűt-sorokat: 1711-re pedig „a kiéhezett kurucokat már mind kisebb körbe szorította a császári sereg”. De Rákóczi meggyőződése az volt, hogy „állandóbb és csendesebb békességet reménylhetünk a muszka czár közbenjárása által, mintsem Pálffy csalogatásaival” (7). Ezért a kurucokat elhagyta: Lengyelországba ment, mert „ott reméli a czárt találni”. És akkor most ide csatolható a könyv egyik emblemikus mondata: „Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kuruczoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kurucz és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék *víg szánkócsilingeléssel* sikamlottak a lengyel határ haván, *szép lengyel asszonyok társaságában*” (25; kiemelések tőlem).⁵³ Ez a kis mellbevágó epizód miniatűrben visszaadja, ami miatt Szekfű könyvét ikonoklaszta kísérletként⁵⁴ azonosítjuk, hiszen Szekfű szántsándékkal provokál: mi mással magyarázhatnánk a szigorú értelemben vett történeti leírásban funkcióatlan „víg szánkócsilingelést”, mint a „gondtalan örömet” expresszíven kifejező szinesztéziát,⁵⁵ amely a legélesebb kontrasztban áll az előtte lévő, hajléktalan, „szétszórt kurucok” képével. A *száműzött Rákóczi* tele van szórva hasonló feszült ellentétekkel, amelyek csak gerjesztik egymást: nem csoda, hogy kirobbant a botrány. A „szép lengyel asszonyokat” pedig azért emeltem ki, hogy ne feledkezzünk meg róluk, mert elemzésükre majd visszatérünk Szekfű Rákóczi-figurájának potenciája/impotenciája kapcsán.

⁵⁰ Erre Szekfű utal, amikor visszatérően, látszólag irreleváns epizódokat idézve gúnyos megjegyzéseket tesz a francia királyi udvarban esetenlül mozgó magyar emigráció hiányos műveltségére. Leírásában Rákóczi egy provinciális figurának tűnik. Ez hatványozottan igaz Bercsényire, akit Thaly a „szabadságharc motorjának” tartott, de Szekfű megjegyzi, hogy „Bercsényi stílusának még gyors és váratlan támadásai is *egy szénásszékér lassúságának* a benyomását keltik Saint-Simon oldalvágásainak pillanatnyisága mellett” (SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 37, kiemelés tőlem).

⁵¹ A magyar gyalog – európai sakkjárási metafora szinte hozzáöntött a Rákóczi-szabadságharc „európai látószögű” leírásaihoz.

⁵² „[...] XIV. Lajos alakja volt a phantom, mely a reális viszonyok között folyton folyvást csalóka, veszélyes utakra hívogatta, de melynek hatalma alól a legborzasztóbb csalódások sem tudták feloldani. XIV. Lajos valóban korlátlan úr volt Rákóczi lelkén.” (Uo., 34.) Itt is láthatjuk a „reális viszonyok” – „csalóka, veszélyes utakra hívogató fantom” (ábránd, illúzió, álom) szekfűi ellentétét.

⁵³ Vö. Rákóczi magánéletéről: „Nem minden alap nélkül kelt szájra az a vád, hogy nem egyszer fontos pillanatokban hagyta ott az országot, hogy életkedvét kielégíthesse Lengyelországban.” (Uo., 25.)

⁵⁴ Mivel Rákóczit nem érthetjük meg, „ha annak a vér- és hűsnélküli idealistának, egyedül hazaszeretetből táplálkozó földönfutó szabadsághősnek tartanók őt, a minőnek *történetírással foglalkozó költőink* oly harmonikus esetvonásokkal szokták lefesteni” (Uo., 50; kiemelés tőlem).

⁵⁵ Szinesztézia = 'együttérzés, összeérzés'. Különböző érzékelési szférákhoz tartozó jelenségek hangulati egységén alapuló trópus. Például: „Sűrű csönd ropog a havas mezőkön” (József Attila: *Holt vidék*). Azért ezt a verssort idézem, mert az olvasó valami hasonlót várna a „hajléktalan, szétszórt kurucok” lehangoló képe után, nem a „víg szánkócsilingelést”.

A szánkócsilingelő intermezzo után ez következik kronologikusan: „A csárnak azonban egyéb gondjai voltak, minthogy szegény Magyarországot a boldogulás útjára vezesse: akkor pántolta össze vérrel és vassal az orosz colossust s ő szerezte meg Rákóczinak a száműzetésben az első nagy csalódást. A kuruczok meg elfogadták a magyar embertől, Pálffy generálistól nyújtott jobbot, megtértek a Habsburg-ház hűségére s hazaoszolva tűzhelyeikhez, verejtékük hullatásával kezdték meg újra a nehéz, *honfenntartó munkát*. A fejedelem pedig ment tovább muszkától lengyelhez, lengyeltől francziához” (8; kiemelések tőlem). A szatmári békét tehát megkötötték (hangsúlyozottan „magyar” kezek) – és míg a *súlytalan* Rákóczi sodródni kezd, addig Magyarországon hozzákezdenek a *súlyos, nehéz, verejtékes honfenntartó munkához*. A „honfenntartó” jelzőt pedig kiterjeszthetjük a szatmári békére, hiszen ez tette lehetővé az építő munkát: a szatmári béke a „szilárd alap”, hogy megelőlegezzem a következőket.

Mert Szekfű több mint hetven oldallal később így folytatja az értékelő leírást: „Az ország félénken állt a *békének terített asztala* mellett s annyi szenvedés után nem merte hinni, hogy le is ülhet melléje” (82; kiemelés tőlem). A Petőfi-reminiscencia (vö. „bőség kosara”, „jognak asztala”⁵⁶) miatt is kijelenthetjük, hogy Szekfűnél a szatmári béke a jogot és a bőséget hozta a magyar népnek, legalábbis a korábbi, háborús állapotokhoz képest mindenképpen. Hiszen „a kuruczság lehangoltsága lassankint – nem újrászülető harczivágyinak, hanem a nyugalom bátor, öntudatos élvezetének adott helyet. Teljes kimerülés után kezdődő megnyugvás” (82). Ahol lehetett, „ott új, komoly munka kezdődött a mult évek mulasztásai pótlására”. Majd – írja Szekfű – a *színlelt kételkedés* bizalommegnyerésre szolgáló retorikai eszközt bevetve, mielőtt felmutatja a „tárgyi bizonyítékot”: „Különösen hangzik: a Szamos és Tisza mellett ekkor kezdték eltanulni a németektől a téglaverést, a sározást, a toronygömbölyítést. Az új épületeket már nem egy-két évre, hanem nemzedékek életére kezdték építeni. A béke biztonsága régóta nem élvezett szilárd alapot nyújtott munkás törekvéseknek” (82).

De „a szatmári békét követő év nyarán hirtelen elterjedt a híre, hogy Rákóczi sereggel jön vissza. A keleti vármegyék, Máramaros, Zemplén, Sáros, Ugocsa népe ijedten menekült a hadilármára a hegyek közé” (82). Majd az 1717-es török háborút felidézve: „Rákóczit, mint a királynak hódoló alattvalót, minden jó magyar szívesen látta és várta, attól a Rákóczitól azonban, a ki fegyverrel, sereggel jött hódítani, elfordult a nemzet, melynek felfogása a béke óta egészen új irányba terelődött.” És jön a kulcskép: „Az emigránsok és a nemzet között *mély űr* nyílt meg, mely napról napra szélesbedett és mélyült s a török háború és az országhatáron türelmetlenül várakozó

⁵⁶ Persze a programadó *A XIX. század költőiben a „tűlfeszített lényeglátó”* Petőfi éppen a „hamis realizmusnak” rontott neki. De úgy vélem, itt Szekfű „mintaszerzőként” a közönség olvasási tapasztalataira, ismereteire, reflexeire támaszkodik, mivel az általa előadott szöveg, *A száműzött Rákóczi szatmári béke-képe* igazságát erősíti. A „békének terített asztala” szekfűi képe a mintaolvasóban automatikusan behozza azt a közismert Petőfi-sorokat is, hogy „Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk, / Mert itt van már a Kánaán!”. A befogadói reflexekre építés retorikai alkalmazásáról lásd ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL: *I. m.*, 439. skk. – *Az olvasó sémái (meglévő tudásrendszere) c. fejezet.*

lecsapásra kész tatár segítség nem voltak alkalmas tényezők ez űr áthidalására” (83; kiemelés tőlem).

Szekfűnél a szatmári béke a létező valóság: a „realitás”. Az emigrációból visszatérni akaró, délibábkergető, erőszakoskodó száműzött Rákóczi pedig már maga is csak egy „rémálom” (hírére a népek ijedten menekülnek a hegyek közé), de mint minden „rémálom”, csak borzolja a kedélyeket, igazából veszélytelen: „Az európai békeség létrejött, Rákóczi kimaradt belőle. Az új, tényleges viszonyokban a Magyarországtól elszakadt *Rákóczi nem jelentett többé számavehető mennyiséget*” (8; kiemelés tőlem). Hiába akarja „Magyarországon a világ sorát ötven vagy száz évvel visszaigazítani” (48).

Jan Vansina kifejezésével élve, aki a nemzedéki kommunikatív emlékezet és a kulturális emlékezet között mutatott ki egy mozgó „szakadékot” (mély űrt),⁵⁷ mondhatjuk, hogy Szekfűnél Rákóczi az „egészen elmúlt múlt” embere. Aki nemcsak a száműzés okozta térbeli, hanem egy időbeli szakadékon is túlra került.

Ezt az időbeli szakadékot, korszakhatárt pedig XIV. Lajos halálánál húzhatjuk meg. Ennek érzékeltetésére szolgál *A száműzött Rákóczi* hosszú expozíciója, amelyben XIV. Lajos halálát, és onnan kiindulva, kvázi Hyppolite Taine történeti képfestő művészetét idézve Szekfű expresszívén tárja eléink a kihunyt, kihülő Napkirály udvarának nyomott miliójét, amely ugyan a „régí világ” centruma volt, „de a régí idealok elvesztették hatalmukat, az emberek megúnták őket, mivel követésük Franciaországot a végveszély szélére sodorta. A nagy Richelieu-féle hagyományok, változott viszonyok között, a francia külpolitika megszegyenítések sorozatát hozták” (2), és innentől Szekfű hosszasan részletezi az agonizálást, hogy majd hozzátegye: „A régí udvar legelőkelőbb nevei nem választhatók el Rákóczi nevéől”, és ezért, miután személyét összekötötte a „régí udvarral”, jön a propozíció: „Rákóczi helyzete is természetesen nagy változáson ment keresztül” (7). A fenti szekfűi szillogizmusból pedig az következik, hogy ha Rákóczi még ezekben a megváltozott, új viszonyokban, új világban is még ragaszkodik a „régí ideákhoz”, akkor sorsa „megségegyenülések sorozata” lesz, mint ahogy ez a szekfűi szatirikus cselekményesítésben be is következik. Az egész könyv tanulsága tehát össze van sűrítve az expozícióban.

Az egyszer és mindenkorra elmúlt régí világ és az új világ közötti, a pusztán néhány évnvi különbség által indokoltnál jóval tágabbra nyíló *időbeli szakadékot* Szekfű Rákóczi száműzetésbeli szexuális kudarcainak részletezésével is bizonyítja. Korábban láthattuk a „víg szánkócsilingelős” epizódnál, hogy 1711-ben Rákóczi lengyel hölgyekkel mulató, gondtalan sármörként jelenik meg. E provokatív ábrázolásnak persze jól meghatározott helye volt a szekfűi képromboló koncepcióban, hogy a kontraszt miatt még nyomorúságosabbnak tűnjön a végelgyengült kurucok állapota, és még szükségesebbnek a szatmári béke. De 1715-ben, mikor csak négy év telt el, és Rákóczi még mindig csak harminckilenc éves, vagyis mai biológiai fogalmaink szerint nem tekinthető öregnek, a „francia

⁵⁷ Lásd ROMSICS: *Mítosz és emlékezet*, 17.

kegyelemkenyéren élő” (11) emigráns fejedelem már mondhatni vicc tárgya a francia hölgyek körében, hiszen a *megváltozott körülmények* között „a versaillesi udvarban már nem állott jól neki az amoroso szerepe, mégis megpróbálta, egyszerre két előkelő asszonynak is udvarolt gyengéd figyelmezővel” (27). Itt a gúnyos „amorózó” megjelölés szintén jól érzékelteti Szekfű ironikus stílusát, de ábrázolásában a vonzerejét rövid idő alatt teljesen elvesztő „szegény fejedelem” (27) defektes ítélőképességével nem ismerte, nem ismerhette fel, hogy már minden szexuális közeledése csak szánalmas. Például a fiatal Conti hercegkisasszony „ki nem állhatta az öregesedő fejedelem udvarlását, a ki egy gyöngye pillanatában imádottnak mégis értésére adta érzelmeit. Az asszonytól a férj is megtudta, s valószínűleg jót mosolygott a dolgon” (27).

Felteszem, Szekfű mintaszerzőként nem véletlenül hangsúlyozza Rákóczi szexuális kudarcait, vesztett vonzerejét, vagyis impotenciáját. Ez ugyanis az egyik legősibb mitológéből eredeztethető, miszerint az uralkodó-vezető szexuális potenciája összefüggésben van országa és népe sorsával. „A gyenge (impotens) uralkodó (a Halászkirály, vagy a szerelmével gyötrődő Arthus) alatt az országot rablók pusztítják és aszály. Ennek az állapotnak csak az vethet véget, ha az uralkodó visszanyeri a férfierejét (tehát a mítosz nyelvére lefordítva: újra uralkodóként kezd viselkedni), biztosítva országának a gazdag termést és a békét.”⁵⁸ Szekfű ezzel a szinte kollektív tudatalattinkba bevésődött archetipikus toposszal érzékletesen okadatolja Rákóczi gyengeségét, hiszen szerelmi kudarcai is megmutatják: a száműzött Rákóczin a nagyság helyett már csak a nagyság hiányát lehet demonstrálni. Vagyis a szatmári békének nem volt igazi alternatívája. Rákóczi „1715-ben, amikortól kezdve útján elkísérjük, már öreg ember volt. Történetünk is egy öreg ember története” (27).

Rákóczi tehát a „honfenntartó” szatmári béke utáni viszonyoktól szakadékkal elválasztott „egészen elmúlt múlt” impotens képviselője, aki azonban a törökkel szövetkezve mégis „újra elindult a csalóka remény ködképei után” (49), „mikor otthon az élet már békés nyugalomban és kisszerű napi gondok között folydogált a nagy vihar után, mikor már mindenki belenyugodott a változhatatlanba [tudnillik a *realitásba*]” (50), és mikor korábbi hívei „végre a békés nyugalmat élvezve, ugyancsak nagy zavarban lettek volna, ha egykori fejedelmük visszatér és beváltja ígérését” (59).

De Szekfű olvasatában Rákóczi valójában nem a magyar népet akarta felszabadítani. Rákóczi megszállottságára hosszú diltheyi pszichologizálás után egy „kurucos-romantikus” szemmel nézve egészen blaszfémikus magyarázatot kínál, amelyet aztán tucatszor elismétel: Rákóczi az *erdélyi fejedelmi címbe* volt szerelmes.⁵⁹ Erdély volt az ő „elérhetetlen

⁵⁸ *Uo.*, 87. Arról, hogy a „mítoszban minden az egyetlen lehetséges módon történik” (vö. az uralkodó potenciája és birodalmának sorsa közötti szoros korrelációval), emlitem a mítoszkritikai iskola klasszikusát, Loszev 1930-as művét (magyarul: Alekszej LOSZEV: *A mítosz dialektikája*, Európa, Budapest, 2000).

⁵⁹ „Ebben a kérdésben való magatartása mély bepillantást enged a lélek titkaiba, melyeket ott lenn, a legmélyebb mélységben, mindnyájan féltve takargatunk idegen szemek elől, holott *magunk sem mindig tudjuk, mit rejtegetünk ott.*” (SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 53; kiemelés tőlem). Vö. Sigmund FREUD: *Pszichoanalízis*, Dick Manó, Budapest, 1915. Mivel Freud és Szekfű egyaránt Bécsben működtek, Szekfű bizonyára tisztában volt

országa”, „vágyainak kedves tárgya”, „Istenes élete küszöbén hálás volt az égi kegyelemnek, hogy annak idején egyhangúlag megválasztották erdélyi fejedelemmé” (53). Szekfű szerint a szokványos rendi felkelésnek induló Rákóczi-szabadságharc akkor kezdett félrecsúszni, amikor Rákóczit engedte, hogy erdélyi fejedelemnek válasszák, hogy „ősei trónjára” ültessék.⁶⁰ „A komor jövőt mutató objektív vizsgálódást, mihamar korlátokat áttörő vágy váltja föl. A felkelés első éveivel szemben különös ellentét” (54). Vagyis lényegében a szekfűi retorika itt a „szerelem vakká tesz” gnómával érvel, és megidéri azon toposzt is, hogy a hősszerelmes még a hozzá legközelebb állókkal (például Bercsényi Miklós, Vetési János) is könnyen összekülönbözik, ha „vágya titokzatos tárgyról” van szó. Rákóczi az erdélyi fejedelemséggel veszítette el a realitásérzékét.

„Ez a vágy már annyira hatalmába kerítette lelkét” (55), hogy az újonnan trónra lépett I. Józseffel folytatott béketárgyalások „legszebb reménnyel kecsegtettek, míg Rákóczi tudára nem ébredt, hogy a bécsi udvar az erdélyi kérdésben hajthatatlan”. Pedig az új császár a „békesség kedvéért minden kívánságát teljesítette volna – a fejedelemség kivételével. Rákóczi erre újra megkezdte a harcot, melytől győzelmet már alig remélhetett” (52). A homéroszi eposzt megidézve, mitikus nyelvre kódolva tehát Rákóczi kis híján vesztébe sodorta⁶¹ az egész magyar népet *egy nő miatt*.⁶² És a mitikus szerepeknél maradván, a szekfűi Erdély-képet (a „Tündéerkertet”) legtalálóbban a szirén-metáforával lehetne illusztrálni, hiszen a száműzött Rákóczinak „mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármilyen kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégett magyar falvak füstjéből látszott feléje tekinteni” (68).

Ezt a realitástól elszakadt, álomkergető, de azt impotenciája miatt már soha el nem érő, önsorsrontó Rákóczit és hiú politikáját nem lehet eléggé elítélni, ha összevetjük a szatmári béke által lehetővé tett „honfenntartó munkával”. Ebben összegezzük *A száműzött Rákóczi* szekfűi értékítéletét. Ha Hayden White formalista rendszerébe⁶³ sorítjuk, akkor Szekfű szatirikusan cselekményesítette művét, érvelése kontextualista. Ideológiai vonatkozása határozottan konzervatív: a szatmári béke értékelését is az határozza meg, amit a konzervatív politikai filozófia az ún. maximin-elvben fogalmaz meg:

---

a pszichoanalízis mibenlétével, és akkoriban már Ferenczi Sándornak köszönhetően Magyarországon is kibontakozóban volt a Freud-recepció. Az idézett részlet *A száműzött Rákócziból* az egyik első magyar utalás lehet a pszichoanalízis komplementer eszközként lehetséges történetírói alkalmazására.

⁶⁰ „Rákóczi a fejedelmekérvő követség megérkezése előtt, tiszteletreméltó önbírással érezte, hogy magyarországi leköötöttsége miatt sem maga nem fog Erdélynek használni, sem Erdély neki. A fejedelemszék azonban három Rákóczinak volt a trónja, melyet az ő atyja már nem vehetett birtokába. Most a remény első felcsillanása megbűvölte az unokát, aki többé nem is tud a varázskörből szabadulni.” (SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 53–54.)

⁶¹ Szekfű idézi Vetési Jánost: „Most már nem Erdély souverénitása, hanem a mezitelen élet forog koczán.” (Uo., 52.)

⁶² Jegyezzük meg, hogy *A száműzött Rákóczi* írása előtt a *fin de si cle* korszakban, és különösen Bécsben, ahol Otto Weininger híres-hírhedt műve íródott, elég erősen jelen volt az a diskurzus, amely a nőt *romboló princípiumként* mutatta be. (Lásd Otto WEININGER: *Nem és jellem*, Dick Manó, Budapest, 1913.)

⁶³ Lásd WHITE: *Metatörténelem*.

biztosra kell menni, a különösebb kockázat nélkül elérhető legnagyobb minimumot kell megcélozni. Végül, *A száműzött Rákóczi* jellemző trópusa az irónia, melyet, remélem, sikerült bizonyítani.

Az irónia fő forrása a magasztos helyett a parodizáló történetek bemutatása. Szekfű ezt tette, amikor művében destrualta a korabeli kulturális emlékezet Rákóczi-képét, és helyébe ezt a szinte Don Quijote-i Rákóczi-figurát állította, a Kossuth-emigráció történetére-tevékenységére vonatkozó egyértelmű konnotációval. Láthatjuk, hogy míg a dualizmus közjogi vitáiban a „kurucos-függetlenségi” történetírók számára a Rákóczi-szabadságharc a „Most”-tal telítődött, addig Szekfű Rákóczit a szakadékon túlra, az „egészen elmúlt múltba” helyezte. Szekfű bécsi, aulikus, kiegyezés-párti, konzervatív alapállásából az emigráns Rákóczinak semmilyen releváns üzenete nem lehetett, hacsak nem mint elrettentő, figyelmeztető példa: „Kora s végzete a történelmi eljelentéklenedés, a történelmi szerepvesztés meddő tragikumát szánta neki. A közéletből, melynek a felkelés idején alakítója volt, a magánélet súlytalanságába taszított ki, s az energiát, mely történelmi feladatokhoz volt szabva, egy mindörökre elveszített szerep visszaszerzésére kellett céltalan kísérletekkel elpazarolnia. Pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben.” (337)⁶⁴

⁶⁴ Az általam használt budapesti könyvtári példányban eme utolsó bekezdés alá egy olvasó odairta nyomtatott nagybetűkkel, kék tintával a lesújtó véleményét, melyet most betűhíven közlök: „VÉGIG CSAK RÁKÓCZYT SZIDTA, A HABSBERGOKAT CSAK DICSETERTE! NEM ÉRDEMLI MEG, HOGY A M. ÁLLAM ELTARTSA!!” Ezen túl még számtalan hasonló, különböző kezeztől származó kölcsönzői bejegyzésbe ütköztem *A száműzött Rákóczi* olvasásakor. Ezek annotált közlésével egy újabb tanulmányt lehetne megtölteni.